

Rizično društvo i procesi decivilizacije

This paper aims to present decivilizing processes from the point of view of Beck's risk society and the theory of reflexive modernity. Decivilizing processes in the risky society have been divided into two groups. The first group consists of risks facing the world today, terrorism, the spread of nuclear weapons of mass destruction, increasing social inequality. The other one are risks as anticipated decivilizing processes, those that are projected to the future, climate change as well as risks associated with technological development, especially genetic engineering and artificial intelligence. The key thesis is that we need a future-oriented planetary ethics of responsibility (Hans Jonas's „Imperative of Responsibility“) to protect nature and to save future generations.

Key Words: Ulrich Beck; risk society; decivilizing processes; the theory of reflexive modernity; Jonas's Imperative of Responsibility; heuristics of fear.

Kao i da se sama ponudila za ovu temu, Hobsbawmova klasifikacija kulture i društva u XX veku kao „istorijsko razdoblje koje je zamelo svoj pravac, i koje rane godine novog milenijuma iščekuje s povećanom zbunjenošću bez putokaza i busole u susret nerazaznatljivoj budućnosti“ potiče iz njegove već po naslovu programske knjige „Kraj kulture“¹. Takva budućnost postaje sve izvesnija proteklih decenija, i sva je prilika, da se čovečanstvo još zadugo neće nje lišiti. Tužnih svedočanstava ima na pretek, Černobilj, Fokušima, 11. septembar, Pariz, Brisel... Dok su stari Grci, zabrinuti za budućnost, pohodili Delfe, ne bi li saznali šta ih očekuje, današnji čovek je tu brigu, na svoju nesreću, prebri-
nuo. On je u prilici da vidi ono što kazivači budućnosti u Delfima ni u snu nisu mogli da naslute – sopstveni kraj. Nije samo reč o uništavanju prirode, nego onoga čemu su stari Grci utirali put – oslobađanju čoveka i samospoznaji sebe. Savremena društva, a i mnoga koja to nisu, osposobila su se tehnološki da suzbijaju građanske slobode, a pojedinca u punom smislu te reči porobe pravdajući to time da sve to čine kako bi ga zaštitili od raznih novonastalih opasnosti i rizika. Negativne utopije se polako obistinjuju. Ceo sistem života ubačen je u promene, a moćni akteri promovišu alternativne sisteme poretka, ne bi li svet organizo-

¹ Eric Hobsbawm, *Kraj kulture. Kultura i društvo u XX veku*, Arhipelag, Beograd, 2014, p. 5.

vali, na rasponu od teokratije do autokratskog kapitalizma, a sve to je praćeno gubitkom civilizacijskih vrednosti.

Procese decivilizacije pokušala sam da sagledam iz perspektive takozvanog rizičnog društva i teorije reflektivne modernizacije, onako kako ih je Ulrich Beck izneo u knjizi „Rizično društvo”², a potom dalje razvio u „Svetskom rizičnom društvu”³ i trilogiji o kosmopolitskom realizmu⁴, imajući u vidu da je izloženost globalnim rizicima i rađanje globalne svesti o riziku trauma za čovečanstvo, jer niko nije predvideo takav razvoj. Hans Jonas ovako definiše ovaj novum koji čovečanstvo nije imalo u prošlom iskustvu: „Potčinjavanje prirode, koje je zamišljeno kao sreća za ljude, dovelo je, u prekomjernosti svojeg uspeha, koji se sada proteže i na prirodu samog čovjeka, do najvećeg izazova čovjekovom bitku koji je ikad izrastao iz njegovog sopstvenog čina. To je sve novo i nema nikakve sličnosti sa bilo čim dosadašnjim, kako po vrsti tako i po poretku veličina: Tome što čovjek danas može da učini, a onda u neodoljivom vršenju toga što može biva prisiljen da to i dalje čini, tome nema ničeg sličnog u prošlom iskustvu.”⁵

Kratak osvrt na teoriju rizičnog društva upotpuniću na ovom mestu Beckovim uvođenjem nove kategorije rizika⁶. Centralna teza Beckove teorije rizičnog, odnosno svetskog rizičnog društva jeste reflektivna modernizacija, a ključni princip raspodela rizika. Promena osnova društva odvija se bez promena političkog i ekonomskog poretka, dolazi do stvaranja druge moderne u kojoj je proces modernizacije refleksivan, utoliko što je sve više konfrontiran sa željenim i neželjenim posledicama svojih rezultata. Kako su rizici proizvodi nauke kao primenjene tehnologije, nauka postaje očigledan primer teze o reflektivnoj modernizaciji. Ono što je novo u percepciji rizika, dakle, razlika između svetskog rizičnog društva i rizičnog društva i što Beck iznosi u knjizi „Svetsko rizično društvo”, nastaloj dvadeset godina posle „Rizičnog društva” jesu kulturno uslovljene distinkcije između rizika i katastrofe, i rizika i procene rizika, u smislu da rizik znači anticipaciju katastrofe i da se odnosi na mogućnosti budućih događaja i razvoja. U trenutku u kome rizici postaju stvarnost oni se pretvaraju u katastrofe. Stoga je globalni rizik, prema Becku, „insceniranje stvarnosti globalnih rizika”⁷. Iz tipolo-

² Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1986.

³ Ulrich Beck, *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 2007.

⁴ Ulrich Beck, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter: Neue weltpolitische Ökonomie*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 2002; Ulrich Beck, *Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 2004; Ulrich Beck i Edgar Grande, *Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 2004.

⁵ Hans Jonas, *Princip odgovornosti: pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990, p. 7.

⁶ Ulrich Beck, „Digitaler Weltstaat oder digitaler Humanismus?“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21. VII 2013.

⁷ *Weltrisikogesellschaft*, op. cit., p. 30.

gije rizika – ekološke krize, finansijske krize, opasnosti od terorizma – Beck je u „Svetskom rizičnom društvu” isključio četvrtu grupu, naime biografske rizike kojima je posvetio veliku pažnju u „Rizičnom društvu” u okviru dinamike individualizacije⁸, kako bi 2013. u intervjuu nemačkom dnevniku Frankfurter Allgemeine Zeitung⁹ uveo u svoju kategorizaciju globalnih rizika novu vrstu rizika, naime digitalni rizik od gubljenja slobode. Postavljajući pitanje „Digitalna svetska država ili digitalni humanizam?”¹⁰ Beck ne samo što time uvodi novo poglavlje u svetsko rizično društvo navodeći i digitalni globalni rizik od gubljenja slobode kao novu kategoriju rizika, već pokazuje šta upravo ovu vrstu rizika razlikuje od ostalih kategorija rizika, ne sporeći, razume se, njihove osnovne zajedničke karakteristike, njihovu genezu kao sporednih posledica uspeha modernizacije koje povratno dovode u pitanje dosadašnje institucije modernizacije i njihovu pomenutu vremensku, prostornu i socijalnu obezgraničenost.¹¹ U slučaju rizika od nuklearnih centrala, nuklearni udesi u Černobilju i kasnije Fokušimi pokreću javne diskusije. Isti je slučaj s rizicima od terorizma, ekološkim i finansijskim rizicima. Za razliku od njih, kod digitalnog rizika od gubitka slobode katastrofa poprima perfidan oblik nespoznatljivosti¹². To je ono što digitalni rizik od gubitka slobode strukturno razlikuje od drugih rizika. Dokle je na jednoj strani ova vrsta rizika nema i nevidljiva, dotle je terorizam groteskan i zastrašujući u isti mah, ali putem medija svima vidljiv. Međutim, jedna od centralnih prepreka da se digitalni rizik od gubljenja slobode, navodi Beck, uopšte javno prizna i postane predmet javnih debata jeste činjenica da je dinamika rizika takva da globalni rizik od terorizma guši i potiskuje digitalni rizik od gubljenja slobode.¹³ Stoga Beck i primećuje da „kada se ljudi nađu pred alternativom ‘sloboda ili bezbednost’, izgleda da će velika većina dati prednost bezbednosti, makar to značilo sasecanje ili čak ugnjetavanje građanskih sloboda. Kao rezultat iskustva sa rizikom od terorizma postoji sve veća spremnost, čak u centrima demokratije, da se napuste fundamentalne vrednosti humanosti i moderne (...)”¹⁴.

Beck se u ovom kontekstu zalaže za formulisanje takozvanog digitalnog humanizma, ističući neophodnost transnacionalnog promišljanja politike i demokratije koje će otvoriti mogućnost da ponovo ožive osnovna ljudska prava protiv dominacije potpuno osamostaljenih monopola kontrole. U pogledu digitalnog rizika od gubitka

⁸ *Rizično društvo, individualizacija i kosmopolitizacija* predstavljene se kod Becka kao radikalizovane forme dinamike modernizacije, *Weltrisikogesellschaft*, *op. cit.*, p. 37.

⁹ „Digitaler Weltstaat oder digitaler Humanismus?”

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Cf. Weltrisikogesellschaft... op. cit.* p. 120.

slobode, Beck ide dalje i postavlja pitanje da li uopšte imamo adekvatne pojmove kojima bi opisali koliko su duboke i temeljne promene društva i politike koje izazivaju nove informacione tehnologije i poput Hobsbawma zaključuje da nemamo nazive, mape i busolu za ovaj novi digitalni svet, naime da su nas, sasvim u skladu s teorijom refleksivne modernizacije, uspesi modernizacije i eskalirajuća tehnološka evolucija katapultirali u oblasti i delatne mogućnosti za koje još nemamo ni odgovarajuće pojmove¹⁵.

Za razliku od pesimističkih predstava¹⁶ koje se tiču savremenog društva i njegove budućnosti jednog Spenglera,¹⁷ te Fukuyama¹⁸ ili pak Sloterdijka,¹⁹ Beck je, ako se izuzme „Posmrtni govor nad kolevkom kosmopolitskog doba”, oksimoronski naslov poslednjeg poglavlja njegove knjige „Moć protiv moći u doba globalizacije”²⁰, trilogije o kosmopolitskom realizmu, optimista. On pokazuje kako strah od globalnih katastrofa određuje društvo, ali isto tako kakvu snagu daje, jer svetsko rizično društvo oslobađa „kosmopolitski momenat”. Kosmopolitski momenat kod Becka jeste zapravo jedna od mogućnosti reagovanja na rizik ako se on percipira kao sveprisutan, dakle pored poricanja koje je karakteristično za savremenu kulturu i apatije koja se ispoljava u posmodernom nihilizmu. Drugim rečima: svi smo zarobljeni u zajedničkom globalnom prostoru opasnosti – bez izlaza. Globalni rizici otvaraju moralni i politički prostor iz kojeg *može* da nastane građanska kultura odgovornosti koja prevazilazi granice i protivrečnosti. Traumatično iskustvo da je svako ranjiv i odgovoran za Druge koja odatle proizilazi, kao i zarad sopstvenog opstanka, jesu dve strane globalnog rizika čime se otvara novi prostor za akciju.²¹

Procese decivilizacije u rizičnom društvu uslovno sam podelila u dve grupe. Jednu čine oni s kojima se čovečanstvo već suočilo, terorizam, povećanje mogućnosti destrukcije širenjem oružja za masovno uništenje, „sveti ratovi”, sve veće društvene nejednakosti kao posledice bankokratije, dužničkih kriza, ekonomskog neodarvinizma, koji Bourdieu²² u priložima za otpor neoliberalnoj invaziji karakteriše kao utopiju koja se ostvaruje, jedne eksploatacije bez granica, a

¹⁵ „Digitaler Weltstaat...”

¹⁶ Negativne utopije, odnosno futurističke distopije Zamyatina, Huxleya, Orwella, Bradburya...

¹⁷ Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1972.

¹⁸ Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man*, Free Press, New York, 1992; Francis Fukuyama, *Naša posthumana budućnost*, CID, Podgorica, 2003.

¹⁹ Peter Sloterdijk, *Regeln für den Menschenpark. Ein Antwortschreiben zu Heideggers Brief über den Humanismus*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1999.

²⁰ Ulrich Beck, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter...*, *op. cit.*, pp. 407–449.

²¹ *Weltrisikogesellschaft...*, *op. cit.*, p. 112.

²² Pierre Bourdieu, *Signalna svetla*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, pp. 107–118.

finansijska tržišta kao novog Levijatana apelujući da treba prekinuti sa novom verom u istorijsku neminovnost koju pripovedaju teoretičari liberalizma. S tim u vezi je nastajanje novog proletarijata, tzv. prekarijata. Veliki deo stanovništva predmet je fleksibilne eksploatacije ili „fleksploatacije”²³ (niske i nesigurne plate, nesigurno radno mesto, neredovni prihodi itd.) i egzistencijalnog (životnog) prekarijata (visok rizik društvenog isključenja zbog niskih primanja, visoki troškovi života i sl.). Britanski profesor Guy Standing, u svojoj knjizi „Prekarijat, nova opasna klasa”²⁴, objašnjava da je neoliberalna politika proizvela veliki i rastući broj ljudi koji se mogu nazvati klasom u nastajanju zbog dovoljno iskustava koja su im zajednička u pogledu rada. Oni su prekarni radnici, a klasa u nastajanju prekarijat. Glavna karakteristika prekarnosti je nesigurnost²⁵ – nesigurno radno mesto, rad na određeno vrijeme, povremeni i privremeni rad i niska ili nikakva radna prava i zaštita. Prekarijatom su obuhvaćene različite kategorije koje povezuje isti osjećaj besperspektivnosti, gneva, nepovjerenja u sistem i politiku i nepripadanja široj društvenoj zajednici. Standing prekarijat smatra potencijalnom opasnošću upravo zbog toga što ih frustracija i osjećaj nepravde čine lako zapaljivima i metama ekstremnih politika, koje ih okreću protiv migranata koji im, navodno, krađu poslove mada su upravo migranti česte žrtve prekarnog rada²⁶. Standing smatra da ta nova klasa može da proizvede nestabilnost u društvu i zalaže se smanjenje neravnopravnosti na tržištu rada. Jedna od mera koju predlaže je tzv. bazični, odnosno osnovni prihod²⁷ koji bi bio zagarantovan svima i od kojeg bi ljudi mogli da žive. Standing to smatra osnovnim ljudskim pravom. Beck problem prekarijata pominje u knjizi „Nemačka Evropa”²⁸ navodeći da je gotovo svaki četvrti Evropljanin mlađi od 25 godina nezaposlen, a veliki broj njih pokušava da preživi sklapajući nepovoljne ugovore o radu na ograničeno vreme. Svuda gde tzv. akademski prekarijat diže šatore i podiže glas u znak protesta, traži se socijalna pravda. Sve veće socijalne nejednakosti manifestuju se i kroz socijalnu ranjivost. Upravo velike nepogode uvek naglašavaju socijalnu nejednakost, slučaj uragana Katrina u Nju Orleansu. Najviše žrtava ima u ekonomski najugroženijim delovima sveta. I svetska javnost neretko pada na testu humanosti, daleko više empatije i solidarnosti pokazuje kada prirodna katastrofa zadesi neku bogatu zemlju.

²³ Pojam, koji je prvi upotrebio Bourdieu kritikujući neoliberalnu ekonomiju.

²⁴ Guy Standing, *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic London, New York, 2011.

²⁵ Ibid., p. 22.

²⁶ U istom kontekstu Standing navodi knjigu Thila Sarazina *Deutschland schafft sich ab (Nemačka ukida samu sebe)* koja je prodana u 2,5 miliona primeraka i izazvala žučne rasprave u Nemačkoj zbog govora mržnje prema muslimanima.

²⁷ Ibid., pp. 171–182.

²⁸ Ulrich Beck, *Das deutsche Europa. Neue Machtlandschaften im Zeichen der Krise*, Suhrkamp Verlag, Berlin, 2012, p. 12.

Sa druge strane, razmatrala sam rizike kao anticipirane procese decivilizacije, da se poslužim Beckovom terminologijom, dakle, one koji su projektovani na budućnost – klimatske promene kao projekte refleksivne modernizacije, tehnološki razvoj, pre svega genetski inženjering, veštačku inteligenciju i njen krajnji ideal: čoveka-mašinu, transhumanoida, natčoveka tehnološkog doba, koji će, u antiutopijskoj projekciji apokaliptičara veštačke inteligencije, ne samo hardverski već i softverski nadvladati čoveka i domoći se slobode izmičući ljudskoj kontroli. To je prekretnica u procesu decivilizacije. Sopstvenu slobodu čovek prenosi na konstrukt sopstvenog uma. Apsurd je doveden do savršenstva. U projekciji euforičara i entuzijasta veštačke inteligencije ova težnja je samo jedna manifestacija opšteg epistemološkog principa, po kome je najviši oblik našeg saznanja iskazan u znanju koje istovremeno omogućava konstrukciju objekta saznanja. Genetski inženjering je jedno od najosporavanijih istraživačkih područja današnjice, a naročito nakon dešifrovanja ljudskog genoma. Iako mnoge rasprave o etičkim aspektima genske tehnologije karakteriše nedovoljno poznavanje činjenica, te mešanje stvarnosti i fikcija, političke, socijalne, kulturne i verske dogme, u veštačkoj inteligenciji, genetskom inženjeringu, kao i u svemu drugome što je ljudskoj vrsti donela nauka i tehnologija, postavlja se pitanje etičnosti, odgovornosti, načina korišćenja i mogućnosti zloupotrebe. Etički problem kod genetskog inženjeringa Beck dovodi u vezu s eugenikom, a u „Svetskom rizičnom duštvu” navođenjem teza iz Dürrenmattovih „Fizičara”, pokreće pitanje etike odgovornosti u smislu Weberovog razlikovanja etike odgovornosti i etike ubeđenja pominjući i potrebu tzv. planetarne etike odgovornosti, pozivanjem na Hansa Jonasa,²⁹ koji u delu „Princip odgovornosti”³⁰, nekoj vrsti *tractatus technologico ethicus*, definiše suočavanje etike sa sve većom naučno-tehničkom moći koja je upravo svojim naglim i globalnim porastom pokazala neodrživost pretpostavki svih pređašnjih etika. Porast naučno-tehničke moći kvalitetno drukčije određuje ljudsko delovanje koje zahteva i drukčiju etiku. Nova etika odgovornosti za koju se zalaže Jonas, trebalo bi da uvede do sad nepostojeće područje: ranjivost prirode. Nadalje, nova etika odgovornosti mora priznati kako postoje svrhe u samom sebi i izvan ljudske sfere. Tako je biosfera, na primer, svrha samoj sebi. Jonas uvodi novi kategorički imperativ. „Imperativ koji odgovara novom tipu ljudskog djelovanja i koji je upravljen na novi tip djelatnog subjekta glasio bi, otprilike, ovako: ‘Djeluj tako da su učinci tvojeg djelovanja podnošljivi-

²⁹ Pored Jonasa, Beck se poziva na Karl-Otta Apela („The problem of a macro-ethic of responsibility to the future in the crisis of technological civilization”), Pieta Strydoma (*Risk, Environment and Society*), Andrewa Linklatera (*Critical Theory and World Politics: Citizenship, Sovereignty and Humanity*) i Michaela Masona (*The New Accountability: Environmental Responsibility Across Borders*).

³⁰ Hans Jonas, *Princip odgovornosti. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajeva, 1990.

vi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji'; ili negativno izraženo: 'Djeluj tako da učinci tvojeg djelovanja ne budu razorni za buduću mogućnost takvog života'; ili jednostavno; 'Ne dovodi u opasnost uslove za neograničeno opstojanje čovječanstva na Zemlji'; ili opet, pozitivno upotrebljeno: 'U tvoj sadašnji izbor uvrsti budući integritet čovjeka kao parnjaka predmetu tvoje volje.'"³¹

Prema Jonasu je za ozbiljnost etike odgovornosti potrebna heuristika straha³² i to zato što je spoznaja zla lakša od spoznaje dobra. Jonasova heuristika straha upravo je ona solidarnost iz straha o kojoj govori Beck objašnjavajući ambivalentnost „kosmopolitskog momenta”, o kome je napred već bilo reči. Apelujući na to da „Ne smemo sve što možemo” Jonas traži „moć nad moći” i odvratanje od trke ka utopijama. Zapadna liberalna demokratija, pritisak tržišta i ekonomskog uspeha ne garantuju uspeh etike odgovornosti. Jonas će stoga ponekad spominjati i ekodiktaturu kao poslednju mogućnost sprečavanja najgoreg u izrazito kriznim situacijama u kojima je u pitanju opstanak čovečanstva, smatrajući da je moderna etika pred velikim izazovom da se konačno oslobodi antropocentrizma.

Prilog o rizičnom društvu i procesima decivilizacije završiću Goetheovim „Faustom” i citatom iz knjige „Nesavršeni vrt” Cveta na Todorova, francusko-bugarskog filozofa i teoretičara književnosti, koji je svoju knjigu naslovio Montaigneovom metaforom ljudskog postojanja. Zaključujući da se strategija humanista sastoji u očuvanju dragocene slobode, a da se ipak ne odrekemo vrednosti, društva i sopstva, Todorov pomenutu knjigu o humanističkoj misli u Francuskoj završava rečima „da humanisti ne pevaju čoveku panegirik, jer znaju da ljudi ne mogu sve, da su ograničeni samim svojim mnoštvom, svojom istorijom i svojom kulturom, koje ne biraju; svojim fizičkim bićem, čije se granice brzo dosežu. Oni naročito znaju da ljudi nisu nužno dobri, da su čak sposobni na najgore. Zla koja su jedni drugima naneli u 20. veku prisutna su u sećanjima i onemogućavaju da se bilo koja hipoteza koja počiva na ljudskoj dobroti oceni kao uverljiva. Ali upravo preživljavajući užase rata i logora, izvršili su svoj izbor i potvrdili svoju veru u sposobnost čoveka da deluje, takođe, slobodno, i da čini, takođe, dobro. Moderni humanizam, daleko od toga da zaboravi na Aušvic, polazi od njih; on nije ni gord ni naivan.

Ako u isti mah pristanemo na ideju nedeterminisanosti i na ideju podeljenih vrednosti, ostaje jedan put koji ih može povezati. Zo-

³¹ *Princip odgovornosti...*, op. cit., p. 28.

³² Jonas pod „heuristikom straha” podrazumeva sledeće: „Samo ako predvidimo mogućnost razaranja čovjeka, moći ćemo doći do onog pojma čovjeka koji treba sačuvati od toga. Šta je na kocki znaćemo tek ako znamo da je to u igri. Pošto se pritom radi ne samo o čovjekovoj sudbini već i o predstavi o čovjeku, ne samo o fizičkom preživljavanju već i o nepovredivosti bića, etika koja treba da sačuva i jedno i drugo mora biti ne samo etika razbora nego i etika straha.”, *Princip odgovornosti*, p. 8.

vemo ga vaspitanjem. Ljudi nisu dobri, ali to mogu postati: takav je najopštiji smisao ovog procesa, čiji je tek jedan delić školovanje.”³³

I na kraju, Goetheov „Faust”, po mnogo čemu preteča svega onoga o čemu je ovde bilo reči. Prvi deo ove tragedije započinje prodajom duše đavolu, a u drugom se govori o još većem zlu, stvaranju novog čoveka, homunkulusa. On pesničkim jezikom ispituje odnos razuma i imaginacije, naučnog i umetničkog, tehnike i prirode. Zbog toga se postavlja pitanje da li je čovek još uvek sposoban da pronade univerzalno u konkretnom, odnosno makrokosmosu u mikrokosmosu. Nije se bez razloga u razmatranju „Propasti Zapada” Špengler pozivao upravo na Fausta, na faustovskog tipa čoveka. Ostaje ipak nada da će se dijalektika i ovoga puta pokazati delotvorna i uzvratiti iznalaženjem rešenja.

Literatura

- Beck, Ulrich, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.
- Beck, Ulrich, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter: Neue weltpolitische Ökonomie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002.
- Beck, Ulrich, *Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004.
- Beck, Ulrich, i Grande, E., *Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004.
- Beck, Ulrich, *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2007.
- Beck, Ulrich, *Das deutsche Europa. Neue Machtlandschaften im Zeichen der Krise*, Suhrkamp, Berlin, 2012.
- Beck, Ulrich, „Digitaler Weltstaat oder digitaler Humanismus?“, *Frankfurter Allgemeiner Zeitung*, 21. VII 2013.
- Bourdieu, Pierre, *Signalna svetla*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
- Fukuyama, Francis, *The End of Hystory and The Last Man*, Free Press, New York, 1992.
- Fukuyama, Francis, *Naša posthumana budućnost*, CID, Podgorica, 2003.
- Hobsbawm, Eric, *Kraj kulture. Kultura i društvo u XX veku*, Arhipelag, Beograd, 2014.
- Jonas, Hans, *Princip odgovornosti. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajeva, 1990.
- Sloterdijk, Peter, *Regeln für den Menschenpark. Ein Antwortschreiben zu Heideggers Brief über den Humanismus*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1999.
- Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1972.
- Standing, Guy, *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic London, New York, 2011.
- Todorov, Cvetan, *Nesavršen vrt*, Geopolitika, Beograd, 2003.

³³ Cvetan Todorov, *Nesavršen vrt*, Geopolitika, Beograd, 2003, pp. 265–266.